

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 3, 2019. Issue 2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem **782**.

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 3, 2019. Issue 2. Podgorica, December 2019.

Publishing this issue of MJSS was supported by the Ministry of Science of
Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 200 copies

Volume 3, 2019. Issue 2. Podgorica, December 2019.

CONTENTS:

NUMBER OF BOSNIAKS FROM SANDZAK IN TURKEY Sasa MRDULJAS	167
THE CREATION OF THE MONTENEGRIN MONETARY SYSTEM Jovan MUHADINOVIC	189
THE PRESSURE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE ON MONTENEGRO TO RENOUNCE ITS NATIONAL POLICY IN HERZEGOVINA Nada TOMOVIC	203
MONTENEGRO IN THE FIRST WORLD WAR (1914-1918) Nenad PEROSEVIC	213
REVIEWS:	225
DEBATE: DIGITAL TECHNOLOGIES AND HUMANITIES Ivan TEPAVCEVIC	227
SCIENTIFIC CONFERENCE: FROM AB REVOLUTION TO NATO Amel DURUTLIC	233
LECTURE: 30 YEARS SINCE THE FALL OF THE BERLIN WALL Artur DMOCHOWSKI	235
ANATOMY OF ONE TRIAL, BOOK REVIEW: NEVENKA TROMP - SMRT U HAGU Adnan PREKIC	239
KING PETAR, BOOK REVIEW: ČEDOMIR ANTIĆ - KRALJ PETAR PRVI Milan SCEKIC	243
RARE SCIENTIFIC AND RESEARCH SUCCESS, BOOK REVIEW: RADOJICA PAVIČEVIĆ - WERK Slobodan CUKIC	253
MEMOIR OF MONTENEGRIN PRINCESS, BOOK REVIEW: MILICA JUTA PETROVIĆ NJEGOŠ – MEMOARI JEDNE NJEMAČKE PRINCEZE Nenad PEROSEVIC	257
GUIDE TO UNDERSTANDING CRIME, BOOK REVIEW: MAX BERGHOLZ, NASILJE KAO GENERATIVNA SILA Adnan PREKIC	259
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	265

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 200 primjeraka

Volume 3, 2019. Issue 2. Podgorica, December 2019.

SADRŽAJ:

BROJ SANDŽAČKIH BOŠNJAKA U TURSKOJ Saša MRDULJAŠ	167
FORMIRANJE CRNOGORSKOG MONETARNOG SISTEMA Jovan MUHADINović	189
PRITISCI AUSTROUGARSKE DA CRNA GORA ODUSTANE OD SVOJE NACIONALNE POLITIKE U HERCEGOVINI Nada TOMOVIĆ	203
CRNA GORA U PRVOM SVJETSKOM RATU (1914-1918) Nenad PEROŠEVIĆ	213
PRIKAZI:	225
DEBATA: DIGITALNE TEHNOLOGIJE I HUMANISTIČKE NAUKE Ivan TEPAVČEVIĆ	227
NAUČNA KONFERENCIJA: OD AB REVOLUCIJE DO NATO-a Amel DURUTLIĆ	233
PREDAVANJE: TRIDESET GODINA OD PADA BERLINSKOG ZIDA Artur DMOCHOWSKI	235
ANATOMIJA JEDNOG SUDSKOG PROCESA, PRIKAZ KNJIGE: NEVENKA TROMP - SMRT U HAGU Adnan PREKIĆ	239
KRALJ PETAR, PRIKAZ KNJIGE: ČEDOMIR ANTIĆ - KRALJ PETAR PRVI Milan SČEKIĆ	243
RIJEDAK NAUČNI I ISTRAŽIVAČKI PODVIG, PRIKAZ KNJIGE: RADOJICA PAVIĆEVIĆ - WERK Slobodan ČUKIĆ	253
MEMOARI CRNOGORSKE PRINCEZE, PRIKAZ KNJIGE: MILICA JUTA PETROVIĆ NJEGOŠ – MEMOARI JEDNE NJEMAČKE PRINCEZE Nenad PEROŠEVIĆ	257
VODIČ ZA RAZUMIJEVANJE ZLOČINA, PRIKAZ KNJIGE: MAX BERGHOLZ, NASILJE KAO GENERATIVNA SILA Adnan PREKIĆ	259
UPUTSTVA ZA AUTORE	267

Original scientific article**BROJ SANDŽAČKIH BOŠNJAKA U TURSKOJ***Saša MRDULJAŠ¹

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split,
adresa: Poljana kraljice Jelene 1/1, 21.000 Split, Hrvatska
e-mail: Sasa.Mrduljas@pilar.hr

ABSTRACT

A territory that is colloquially called Sandzak represents one of those South Slavic regions that remained under Ottoman rule for the longest time. Merely in 1912/13, the northern part of this territory became part of Serbia and southern part of Montenegro. Then commence and the mass migration of Sandzak Bosniaks to Turkey (until 1923, the Ottoman Empire), which lasted until the late 1960s. Migrations led to the emergence of a strong Bosniak-Sandzak diaspora in that country. However, its number is not really known. Due to that, there are numerous speculations and even those that calculate with millions of immigrants.

The paper, using primarily the data from the Yugoslav censuses from 1921 and 1971, and insight into the demographic growth of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina as well as the growth of the Turkish population we tried to determine the approximate number of Sandzak Bosniaks in Turkey. Primarily the number of those who had emigrated between the two censuses i.e. their descendants.

KEY WORDS:

Sandzak, Bosniaks, migrations, Turkey, Bosnia and Herzegovina.

* Ovaj članak izrađen je u okviru znanstveno-istraživačkog projekta „Povijesno oblikovanje etničkih identiteta na tlu južne Dalmacije, istočne Hercegovine i Crne Gore” [Znanstveno-istraživački projekti Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (2019/20)].

¹ **DR. SC. SAŠA MRDULJAŠ**, znanstveni savjetnik, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split, Poljana kraljice Jelene 1/1, 21.000 Split, Hrvatska, e-mail: Sasa.Mrduljas@pilar.hr

SAŽETAK

Prostor koji se kolokvijalno naziva Sandžakom predstavlja jedan od onih južnoslavenskih krajeva koji su se najduže zadržali pod osmanskom vlašću. Tek je 1912/13. njegov sjeverni dio postao dijelom Srbije, a južni Crne Gore. Tada otpočinju i masovne migracije sandžačkih Bošnjaka u Tursku (do 1923. Osmansko carstvo), te traju sve do kraja 60-ih godina prošlog stoljeća. One su dovele do nastanka snažne bošnjačko-sandžačke dijaspeore u toj zemlji. Međutim, zapravo se ne zna njena brojnost. Stoga je otvoren prostor raznoraznim nagađanjima, pa i takvima kod kojih se kalkulira sa višemilionskim iznosima. U priloženom radu, koristeći se prvenstveno podacima iz jugoslavenskih popisa 1921. i 1971., te uvidom u demografski rast Bošnjaka BiH, te turskog stanovništva, pokušali smo utvrditi približan broj sandžačkih Bošnjaka u Turskoj. Primarno onih koji su iselili između spomenuta dva popisa, odnosno njihovih potomaka.

KLJUČNE RIJEČI:

Sandžak, Bošnjaci, seobe, Turska, Bosna i Hercegovina.

UVOD

U povijesnom, kulturnom, etničkom smislu prostor koji se danas podrazumijeva pod Sandžakom, a koji se teritorijalno uvelike podudara sa osmanskim Novopazarskim sandžakom, predstavlja jednu od najzanimljivijih, a time i istraživački najpoticajnijih južnoslavenskih sredina. Riječ je o graničnom kraju između Srbije i Crne Gore nastanjenim srpskim i crnogorskim (većinom prema zapadu i BiH), te bošnjačim življem (glavninom prema istoku i Kosovu). Predmet našeg rada temeljno je usredotočen na sandžačke Bošnjake, na jedno važno pitanje iz njihove povijesti i sadašnjosti. Sandžak spada u one balkanske teritorije koji su najduže zadržali pod osmanskom vlašću. Tek je 1912/13. njegov sjeverni dio postao dijelom Srbije, a južni Crne Gore. Od tada pa sve do kraja 60-ih odvijala su se, uz određene vremenske razmake masovna iseljavanja sandžačkih Bošnjaka u Tursku (do 1923. Osmanско Carstvo). Tada iseljeni Bošnjaci, te njihovi potomci danas predstavljaju izrazitu većinu sandžačke dijaspore u toj zemlji. Izvjesno je da se u naznačenom periodu iselio veliki dio Bošnjaka i da je njihov broj u Turskoj znatan. No u osnovi se ne zna o kolikom je iznosu riječ, što otvara prostor različitim nagađanjima i predodžbama. Pa i takvima kod kojih se govori o milionu ili više miliona sandžačkih Bošnjaka u Turskoj.²

U priloženom radu pokušali smo utvrditi koliko bi sandžačkih Bošnjaka, te njihovih potomaka moglo biti u Turskoj. Kako bi došli do traženih pokazatelja, poslužili smo se podacima prvog suvremenog popisa kojim je obuhvaćen Sandžak, popisa iz 1921. koji se uvelike podudara sa otpočinjanjem seoba. Također smo koristili i podatke popisa iz 1971. provedenog u vremenu do kojeg je masovnost migracija okončana. Pored tih izvora posebno je bio važan uvid u demografski rast Bošnjaka u BiH (od 1921. do 1991.), te stanovništva same Turske.

Bitno je istaknuti da se problem o kojem je riječ ne može riješiti na način koji bi pružao precizne odgovore. Kombinatorikom te komparacijom odgovarajućih podataka mogli smo doći samo do približnih rezultata koji su i nadalje podložni korekcijama. Posebice u odnosu na spoznaje koje bi proizišle iz opsežnog multidisciplinarnog pristupa koji nadilazi mogućnosti i okvir priloženog rada. No po našem sudu, ovdje prezentirani rezultati imati će onu razinu mjerodavnosti koja je dovoljna da se trajno iziđe iz sfere nerealnih predodžbi i nagađanja.

² „Ovaj tip uglavnom obuhvaća baštinike sandžačke varijante bosanskog jezika u Republici Turskoj, kojih ima, prema nezvaničnim podacima, *više od milion*.” (Fehratović, 2016., 524) // „U Republici Turskoj, prema procjenama, danas živi *više od 3,5 miliona* potomaka sandžačkih Bošnjaka” (Fijuljanin, 2010., 21).

Iznosi do kojih smo došli odnose na bošnjačke iseljenike u razdoblju između 1921. i 1971. te na njihove potomke. Iz razloga o kojima će biti riječi, u radu je tek sporadično analizirano pitanje brojnosti onih sandžačkih Bošnjaka u Turskoj koji potječu od iseljenika iz perioda između 1912. i 1921. Nadalje, nismo se bavili migracijama u Tursku iza 1971. Razumljivo da su se one nastavile i nakon te godine, no više nisu bile masovnim, te kao takve izlaze iz okvira razmatranja samog rada.

1. POVIJESNI OKVIR

Prostor današnjeg Sandžaka bio je jezgrom srednjovjekovne srpske države (Raške) koja krajem 12. stoljeća otpočinje gotovo dvostoljetnu ekspanziju. Njegovi zapadniji dijelovi, tijekom druge polovice 14. vijeka dolaze pod vlast bosanskih vladara. S tim da su jasno razlikovani od same Bosne, pa i svojom pripadnošću pravoslavlju. Polovicom 15. stoljeća Srbija i Bosna potpadaju pod osmansku vlast. Tada glavnina današnjeg Sandžaka postaje dijelom bosanskog sandžaka a od 1580. i pašaluka.

Unatoč navedenim političkim promjenama, na Sandžaku se održao srpski živalj sve do velikih habsburško-osmanskih ratova s kraja 17. i prve polovice 18. vijeka. Za njihova trajanja, starinačka srpska populacija ne samo Kosova već i Sandžaka masovno migrira put sjevernijih krajeva Srbije, te u današnju Vojvodinu.³ Time se otvara prostor za doseljavanje Albanaca na Kosovo, dok je Sandžak, zajedno sa krajevima Srbije sjeverozapadno od njega izložen migracijskom valovima iz istočne Hercegovine, te iz krajeva Crne Gore južno od rijeke Tare. Doseobama su se širili i izvorno južnjački dijalekti. Tako je novoštokavsko-ijekavski ili istočnohercegovački prisutan u zapadnom dijelu Sandžaka, ali i u susjednom Starom Vlahu i okolici, u krajevima nastanjenim stanovništvom koje se identificira sa Hercegovinom (Kosorić, 1966., 24; Lutovac, 1978., 219-220). U istočnom pak dijelu Sandžaka prevladao je zetski dijalekt. Također, ijekavski govor, no arhaičnijih osobina.⁴

Razlika između tadašnjih doseljenika na Kosovu i Sandžaku nije bila samo u

3 „Sasvim je sigurno da se najveći dio starog raškog stanovništva povukao sa Arsenijem III Čarnojevićem (1690., S.M.)” (Mušović, 1979., 73).

4 „Današnje stanovništvo Stare Raške ima dosta etničkih crta dinarskog čovjeka... Ono što osobito karakterizira ljude ove oblasti jest govorni jezik... Pored ijekavštine, zetskog i hercegovačkog dijalekta, dijelom je zastupljena i ekavština starosjedilaca.” (Lutovac, 1978., 208, 228; v. i kod: Božović, 2001., 104-105).

etnicitetu, već i u vjeri. Albanci su bili katolicima, te u manjoj mjeri muslimanima. Doseljednici iz Hercegovine i Crne Gore bili su dominantno pravoslavne vjere, među njima je bilo muslimana, a moglo je biti i katolika na čije se preostatke u crnogorskim plemenima nailazilo još za prve polovice 17. stoljeća (Čorović, 1995., 437). Poslije doseljenja uslijediti će znatne promjene. Islamizacija doseljenih albanskih katolika bila je gotovo potpuna. Pri tome je zahvatila i jednu relativno snažnu albansku enklavu na samom Sandžaku, tj. na Pešteru (visoravan između Sjenice i Tutina) (Selimović, 2015., 154). Tada otpočinje i proces masovne islamizacije pravoslavnog življa doseljenog uokolo peštarskih Albanaca.⁵ Dakle, prvenstveno u istočnom dijelu Sandžaka koji ujedno „graniči” sa Kosovom, ali i sa sjevernom Albanijom. Uočljivo je da je islamizacija ovdašnje pravoslavne populacije svoje masovne razmjere imala upravo tamo gdje je obitavala u blizini (islamiziranih) Albanaca. Ne samo na Sandžaku već i na Kosovu, u jugoistočnim krajevima Crne Gore, pa i u Makedoniji.

Masovnom islamizacijom, time što su bili dijelom bosanskog sandžaka i pašaluka, a stoga i usko povezani sa istojezičnim bosanskim muslimanima, „sudbina” je islamiziranih stanovnika Sandžaka trajno određena. Postali su dijelom bošnjačke muslimanske zajednice, koja se po naravi stvari potpuno identificirala sa Osmanskim Carstvom. Ono nije bilo turskom državom, već islamskom teokracijom na čelu sa sultanom, istodobno i kalifom ili predvodnikom sunitskih muslimana (Matuz, 1992., 12, 56-64). Kao takvo za njih je predstavljalo gotovo idealnu državnu tvorevinu kojoj su samim tim bili odani. Na čvrstu povezanost Bošnjaka sa Osmanskim Carstvom utjecala je još jedna činjenica. Nakon što otpočinje gubiti svoje europske teritorije, muslimanski je živalj zadugo bio u poziciji ili da se iseli sa njih ili da prihvati kršćanstvo.

U Sandžaku je ta stvarnost postala posebice „opipljiva” tijekom procesa oslobađanja Srbije i Crne Gore. Pri tome je muslimansko stanovništvo Srbije znatnim dijelom iseljavalo u BiH, a iz Crne Gore upravo na sandžačke prostore. Do Berlinskog kongresa 1878., kojim Austro-Ugarska stječe BiH, a Srbija i Crna Gora državnost, prilike su se po tom pitanju promijenile. Ukupni, pa i međunarodni kontekst više nije bio sklon radikalnim rješenjima. Tako je Austro-Ugarska garantirala muslimanima BiH sigurnost, vjerske slobode, nepovredivost imovine itd. Unatoč tome iz te

⁵ „Već smo istaknuli da je od 18. vijeka, na Pešteri, a zatim i u čitavom Novopazarskom Sandžaku bilo je veoma mnogo Kuča, Pipera, Vasojevića, Bjelopavlića (crnogorska plemena, S.M.). Na Pešteri su njihovi potomci, u većini, islamizirani i oni tamo, a i šire od Pešteri i danas žive također u velikom broju” (Mušović, 1980., 90).

su se zemlje za austro-ugarske vlasti, u osnovi do izbijanja I. svj. rata, odvijale masovne bošnjačke seobe ka Osmanskom Carstvu - prvenstveno prema današnjoj Turskoj. Manji je dio iseljenika ostajao i u drugim krajevima, među ostalim i u Sandžaku. On je i nadalje bio pod Osmanlijama, te je predstavljao svojevrsan geopolitički klin između Srbije i Crne Gore.

Tada se konačno određuje teritorijalni okvir i pojam onoga što podrazumijevamo pod Sandžakom. Naime, od kraja 18. stoljeća sandžački su prostori povremeno oblikovali poseban Novopazarski sandžak / kajmekamluk u okviru Bosanskog pašaluka / vilajeta. Naknadno, nakon 1878. taj je sandžak, sada već u okviru Kosovskog vilajeta, teritorijalo reduciran formiranjem Pljevaljskog sandžaka 1880., da bi 1902. bio u potpunosti rasformiran. Njegova dotadašnja teritorijalnost postaje dijelom Sjeničkog, Prištinskog i Pečkog sandžaka. Unatoč tome cijeli taj prostor, upravo zbog svoje geopolitičke i etničke prepoznatljivosti, te potrebe za njenim imenovanjem i nadalje je nazivan Novopazarskim sandžakom, a poslije samo Sandžakom (Kosančić, 1912., 1, 16-18).

Za Prvog balkanskog rata 1912-13. Osmansko Carstvo gubi gotovo sve europske posjede. Tijekom tog rata, odnosno nakon Londonskog sporazuma o miru (30. svibnja 1913.) Sandžak je podijeljen između Srbije i Crne Gore. Ta je podjela kratko trajala. Usljedio je I. svj. rat za kojeg su navedene dvije zemlje okupirane od Centralnih sila. Po njegovom okončanju Crna Gora je apsorbirana od Srbije koja ubrzo postaje dijelom unitarno ustrojene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije. Poslije II. svj. rata, uspostave komunističke vlasti i federalizacije Jugoslavije, Sandžak je iznova podijeljen između Srbije i Crna Gora približno po liniji iz 1912/13.

U novim okolnostima donekle se mijenja i predodžba o njegovom prostornom okviru. Dijelom Novopazarskog se smatralo i Mitrovica (Titova, Kosovska), te njeno okružje. Sada se ona uklapa u Kosovo, te je se otpočinje promatrati kao dio te cjeline. S druge strane, Plav u Crnoj Gori, te njegova okolica u osnovi nisu držani dijelom Novopazarskog sandžaka. No s obzirom na heterogeni etnički sastav, na to da je u upravno-teritorijalnom smislu pripadao ili gravitirao Ivangradu, tj. Sandžaku, otpočelo ga se doživljavati u tom kontekstu.

Nakon administrativne podjele jugoslavenskih republika na općine, provedene krajem 50-ih, prostornost je Sandžaka napokon definirana. Njegov srpski dio postao je dijelom općina Priboj, Nova Varoš, Prijepolje, Sjenica, Novi Pazar i Tutin, a

crnogorski dijelom općina Pljevlja, Bijelo Polje, Ivangrad, Rožaj i Plav (v. kartu br. 1). Kao takav Sandžak zauzima 8.687 km², pri čemu je njegov srpski dio 4.499 km² (51,8%), a crnogorski 4.188 km² (48,2%) (Bertić, 1987., 230, 236). Do danas se umnožio broj općina koje možemo smatrati sandžačkim. Od južnog dijela općine Ivangrad (Berane) oformljena je 1990. općina Andrijevića gotovo u potpunosti nastanjena crnogorskim i srpskim življem. Naknadno, odnosno 2012. iz općine Berane izdvojen je njen sjeverni, većinski bošnjački dio, od kojeg je oformljena općina Petnjica.

Karta br. 1: Općine Srbije i Crne Gore koje oblikuju prostornost Sandžaka (1961-1981.)

Pune istaknute linije – republičke / državne granice; pune tanke linije – općinske granice (1961-1981); isprekidane linije – granica između Kosova i (ostatka) Srbije; sandžačke općine u Srbiji: P – Priboj, N – Nova Varoš, PP – Prijeopolje, S – Sjenica, NP – Novi Pazar, T – Tutin; sandžačke općine u Crnoj Gori: PL – Pljevlja, BP – Bojelo Polje, IG – Ivangrad (Berane), R – Rožaje, PL – Plav. **Kartu izradio dr. sc. Saša Mrduljaš** prema predlošku kod: „*Popis stanovništva i stanova 1971*“, Beograd, 1994.

Temeljna geografska odrednica Sandžaka jest u tome da je riječ o planinskom, izrazito šumovitom kraju, koji je dijelom Dinarskog gorja. Njegovu okosnicu predstavljaju doline rijeka Lima, Čehotine, Ibra, Raške itd., uz koje su locirana sva znatnija naselja, kao i glavne prometnice. Pa tako i one koje su povijesno imale izraziti geopolitički značaj (Pomoravlje-Jadran; Povardarje-Pounje). Sukladno prirodnim datostima, glavne gospodarske djelatnosti kojima se bavilo stanovništvo Sandžaka bile su vezane zu stočarstvo, šumarstvo, preradu drva (v. Elfić, Skenderović, Kalač, 2013., 30-41).

Od vremena kratkotrajnog postojanja Novopazarskog sandžaka prostornost današnjeg Sandžaka nije imala nekakav poseban upravno-teritorijalni status. Nema ga ni danas, u vremenu u kojem je, konkretno od 2006. dijelom dvije neovisne države; Srbije i Crne Gore. Prema tome, kad govorimo o Sandžaku pod tim pojmom prvenstveno podrazumijevamo jednu povijesno specifičnu, etnički heterogenu sredinu, prepoznatljivu i po svom sandžačkom nazivu.

2. SEOBE IZ SANDŽAKA U TURSKU

Prijelomna točka za Bošnjake Sandžaka, od koje počinje i njihovo masovno iseljavanje u Tursku nastupa 1912/13. njegovim uklapanjem u okvir Srbije i Crne Gore. Do stjecanja Sandžaka Srbija i Crna Gora imale su suvremene pravne sustave, koji su i njihovim muslimanskim građanima trebali osigurati puninu prava, što je na koncu zahtijevao i tadašnji međunarodni poredak (Horvat, 1988., 34; Šarkinović, 2013., 436, 443-444). Istodobno, na ideološkoj razini obje su države bile zainteresirane za inkorporaciju (dijelova) BiH i bosansko-hercegovačkih Bošnjaka u vlastiti državni i narodnosni okvir. Stoga je njihov odnos prema sandžačkim Bošnjacima trebalo poslužiti kao pozitivan primjer u pridobivanju onih unutar BiH. Te su im okolnosti išle u prilog, te za razliku od Albanaca u pravilu nisu bili izloženi državnom, idejno „opravdavanom”, pa i poticanom teroru (Horvat, 1988., 34-48).

Međutim, ustavi, zakoni, ideologija nisu mogli tek tako dokinuti povijesno taloženo nepovjerenje, pa i netrpeljivost. Ona je i nadalje opstajala, te je pronalazila načina, artikulirajući se i preko državnih institucija, ne samo da oteža egzistenciju bošnjačkom življu već da ga u određenim okolnostima i životno ugrozi. Tako se već prilikom zauzimanja Sandžaka u njegovom crnogorskom dijelu odvio niz ubojstava, pogroma, te masovnih, naknadno „poništenih” pokrštavanja, posebice u oblasti Pla-

va i Gusinja. Poslije I. svj. rata, 1924., dakle u mirnodopskim uvjetima, te iznova u (nekadašnjem) crnogorskom dijelu Sandžaka počinjene su masovne likvidacije Bošnjaka u Šahovićima i Pavinom Polju (Donji Kolašin) (Imamović, 1998., 458-59, 491). Tijekom II. svj. rata četnički pokret, koji zapravo i nije kalkulirao sa srpstvom muslimana, promovira i provodi genocid nad bošnjačkim življem, pri čemu posebice stradavaju Bošnjaci jugoistočne Bosne i Sandžaka (Tomasevich, 1979., 232-236).

Socijalistička Jugoslavija, načelno zasnovana na „bratstvu i jedinstvu”, te ravnopravnosti njenih naroda i narodnosti u osnovi je trebalo biti afirmativna i za bošnjačke pozicije. No dotadašnje naslijeđe zadugo je sprječavalo da do takve afirmacije uistinu i dođe. I to već na elementarnoj razini, u pogledu priznanja bošnjačke etničke posebnosti. Mada je ona formalno prihvaćana, trebalo je proći dvadesetak godina da se i službeno potvrdi. Tako su se u prvom poslijeratnom popisu, onom iz 1948. Bošnjaci mogli opredijeliti kao „muslimani neopredijeljeni”, u narednom iz 1953. kao „Jugoslaveni - neopredijeljeni”, te u onom iz 1961. kao „Muslimani u smislu etničke pripadnosti”. Tek je krajem 60-ih politički prihvaćeno da je riječ o posebnoj naciji kojoj je kao nacionalno ime određen naziv „Muslimani” (Malcolm, 1995., 266-268).

Da se nekadašnji kontekst, kroz koji se „provlačio” više ili manje izražen antimuslimanski (antibošnjački) sentiment uspijevao održati u dijelu društva unutar Srbije i Crne Gore, te kao takav doprinositi masovnosti iseljavanja sandžačkih Bošnjaka u Tursku, donekle svjedoče i rezultati njihovog popisnog izjašnjavanja. Za razliku od Bošnjaka BiH, koji su kontinuirano i velikom većinom izražavali svoju posebnost prilikom popisa, u Sandžaku je bilo drugačije. Tako su se 1948. Bošnjaci srpskog dijela Sandžaka izjasnili kao Srbi, a crnogorskog kao Crnogorci. Godine 1953. u srpskom dijelu glavninom se izjašnjavaju kao „Jugoslaveni - neopredijeljeni”, ali u znatnoj mjeri i kao Turci, dok se u crnogorskom i nadalje većinom deklariraju kao Crnogorci. Godine 1961. Bošnjaci srpskog dijela Sandžaka, među kojima je i nadalje snažno izraženo izjašnjavanje za tursku nacionalnost, većinom se izjašnjavaju kao „Muslimani u smislu etničke pripadnosti”, dok se u Crnoj Gori podjednako očituju za tu opciju i za nacionalno crnogorstvo. Tek u popisu iz 1971., nakon što je prihvaćena konstitucija nacije Muslimana, sandžački Bošnjaci jasno očituju svoju nacionalnu posebnost i brojčanu snagu (Mrduljaš, 2018., 7-43). Do tada su i okončane njihove masovne, nerijetko od državnih vlasti (in)direktno poticane seobe u Tursku (Bandžović, 1991., 110). Iseljavanja sandžačkih Bošnjaka time nisu

prestala, no u pravilu su preusmjerena u pravcu drugih jugoslavenskih republika, posebice prema BiH i Sarajevu, te zemljama Zapada (Memić, 2003., 255).

Općenito gledano, u svezi bošnjačkih iseljavanja u Tursku istraživački su „najneprozirnija” upravo ona koja se odvijaju iz Sandžaka u periodu između 1912. i 1921. Primjerice, već godinu dana iza austro-ugarskog zauzimanja BiH, tj. 1879. nova je uprava provela popis stanovništva. Iz tog je razloga poznato koliko je Bošnjaka živjelo u toj zemlji prije otpočinjanja masovnih migracija put ostatka Osmanskog Carstva. Nasuprot tome, niti osmanska niti naknadna srpska i crnogorska vlast nisu ostavile pouzdane podatke o stanovništvu Sandžaka u vremenu koje neposredno prethodi bošnjačkim seobama iz tog kraja (Kolev, Koulour, 2012., 26; „Stanovništvo Narodne Republike Srbije”, 1953., 23, 26). Stoga, bez opsežne analize osmanskih, srpskih, crnogorskih izvora, bez utvrđivanja približno točnog iznosa ukupnog stanovništva Sandžaka (u današnjim granicama) i njegovih etničkih grupacija, nije lako dati odgovarajući odgovor o tome koliko ga je Bošnjaka napustilo između 1912. i 1921. Uvid u tadašnje seobe otežava činjenica što je riječ bila o izrazito turbulentnom vremenu. Iza Prvog balkanskog rata uslijedio je Drugi, potom je izbio I. svj. rat, a nakon njega se Osmansko Carstvo našlo u sukobu sa Grčkom, koji traje do 1923. Sva ta zbivanja ostavila su traga i na demografiji Sandžaka, te ih treba uzeti u obzir kod sagledavanja tadašnjih bošnjačkih iseljavanja.

Izvjesno je da su tadašnje seobe posebice snažno zahvatile muslimanski živalj novostečenih krajeva Crne Gore. Po jednom austro-ugarskom izvještaju iz svibnja 1914., dakle pred otpočinjanje I. svj. rata i višegodišnjeg prestanka masovnih iseljavanja, navedene je krajeve Crne Gore napustilo približno 16.570 muslimana (Rastoder, 2008., 284, 305-306). S obzirom na teror kojim je bio zahvaćen muslimanski živalj novostečenih dijelova Crne Gore, na utvrđenu depopulaciju pojedinih krajeva, posebice bjelopoljskog, vrlo je moguće da je riječ o relevantnom podatku (Medojević, 2003., 32-33, 59-60). S tim da nije rasvijetljeno koliko je među tim iseljenicima moglo biti Bošnjaka, a koliko muslimanskih Albanaca, posebice brojnih u Metohiji, koja je također pripala Crnoj Gori.

S druge strane, ne samo da su se srpska vojska i vlast postavile korektno prema bošnjačkom živilju u svom dijelu Sandžaka već su uspijevale održati red i stabilnost. Stoga nije bilo pravog razloga da se u tim, krajnje nesigurnim vremenima

bošnjački živalj masovno pokreće sa svojih ognjišta.⁶ Bez obzira na doživljaje promjena, rizike koje je sa sobom nosilo iseljavanje, prihvaćali su ih oni koji su ih morali prihvatiti. Takvih je bilo dosta, ali zasigurno ne toliko da bi se tadašnja iseljavanja iz srpskog dijela Sandžaka moglo držati masovnima.⁷ Sukladno rečenom, držimo da je proširena percepcija po kojoj se u navedenom razdoblju iz srpskog dijela Sandžaka iselilo čak 40.000 ili više Bošnjaka krajnje diskutabilna (Bandžović, 1991., 18; Halić, 2017; „Novopazarski sandžak”, 03. 01. 2020.).

Popis iz 1921. napokon pruža relativno precizan uvid u brojčano stanje stanovništva Sandžaka i njegovu etničko-vjersku heterogenost. Bitno je i to da za razliku od popisa iz 1948., 1953., 1961. popis iz 1971., a upravo su do njegova provođenja okončana masovna iseljavanja u Tursku, napokon omogućuje stvaran uvid u etnicitet Sandžaka, a time i u brojčano stanje njegove bošnjačke zajednice. Stoga ćemo u narednom poglavlju, s obzirom na cilj našeg rada prvo prezentirati podatke koje ta dva popisa pružaju za Sandžak.

3. BOŠNJACI SANDŽAKA U POPISIMA 1921. I 1971.

3.1. Popis iz 1921.

U vrijeme provođenja popisa iz 1921. Sandžak je bio podijeljen na šest okruga. Pri tome su se dva nalazila na tlu današnje Srbije, odnosno okrug Prijepolje i okrug Raška. Na prostoru današnje Crne Gore nalazili su se okruzi Pljevlja, Berane, Bijelo Polje i Andrijevića. Svaki od njih, kao što se vidi iz Tablice br. 1., sastojao se od više srezova, te od općine koju je formiralo upravno središte samog okruga.

Kod popisa iz 1921. do podataka o etnicitetu možemo doći samo posredno, kombinacijom pokazatelja koji se odnose na vjeru i materinji jezik. Tako smo do broja Srba i Crnogoraca došli tako da smo od iznosa pravoslavnih vjernika oduzeli

⁶ Po određenim procjenama srpski dio Sandžaka je 1910. imao 125.700, a 1920/21. 114.687 stanovnika. Znači kroz navedenih desetak godina, posebice obilježenih stradanjima u I. svj. ratu broj se njegove populacije smanjio za 11.013 ili **8,76%**. Po istim je procjenama stanovništvo uže Srbije, ali bez srpskog dijela Sandžaka 1910. imalo 3.020.905, a 1920. 2.704.681 stanovnika, tj. manje za 316.224 ili **10,47%** („Stanovništvo Narodne Republike Srbije”, 1953., 42). Prema tome, izgleda da je u naznačenom periodu demografske gubitke srpskog dijela Sandžaka primjerenije dovesti u svezu sa ratnim stradanjima i prilikama, a ne sa iseljavanjima u Tursku.

⁷ „Naročito su bila znatna iseljavanja 1913. godine (iz Novog Pazara, S.M.), kada su otišle mnoge porodice Turaka, Roma i posljednjih novopazarskih Čerkeza. Tom odlasku u Tursku doprinijele su seobe Muslimana iz oslobođenih krajeva Crne Gore, koje su bile vrlo masovne još od 1912. godine” (Mušović, 1979., 106).

govornike ruskog i rumunjskog jezika (91). Do broja Bošnjaka na način da smo od broja muslimana oduzeli govornike turskog (551) i albanskog, uz izuzetak dijela katoličkih govornika tog jezika (373) nastanjenih u srezu Plav - Gusinje. Važno je naglasiti da se prikazanom metodom može doći samo do približnih rezultata. Sveukupno, po našem je proračunu 1921. od 216.120 stanovnika Sandžaka bilo 96.277 ili 44,5% Bošnjaka, 115.654 ili 53,5% Srba i Crnogoraca, 2.989 ili 1,4%, Albanaca, te 1.200 ili 0,6% ostalih.

Tablica br. 1: Stanovništvo Sandžaka po popisu iz 1921.

	ukupno	VJERA						JEZIK					
		pravos.		musl.		ostali		„srb-hrv“		alban.		ostali	
OKRUG PRILJEP.	42322	24570	58,1	17719	41,9	33	0,1	41926	99,1	-	0,0	396	0,9
Općina Prijepolje	3329	940	28,2	2360	70,9	29	0,9	3303	99,2	-	0,0	26	0,8
Srez Mileševa	15639	7238	46,3	8401	53,7	-	0,0	15637	100	-	0,0	2	0,0
Srez Nova Varoš	9798	8035	82,0	1763	18,0	-	0,0	9771	99,7	-	0,0	27	0,3
Srez Priboj	13556	8357	61,6	5195	38,3	4	0,0	13215	97,5	-	0,0	341	2,5
OKRUG RAŠKA	72365	28723	39,7	43361	59,9	281	0,4	69944	96,7	1944	2,7	477	0,7
Općina Novi Pazar	11185	1652	14,8	9295	83,1	238	2,1	10585	94,6	198	1,8	402	3,6
Srez Deževa	25803	16864	65,4	8939	34,6	-	0,0	25761	99,8	1	0,0	41	0,2
Srez Sjenica	22503	8641	38,4	13820	61,4	42	0,2	21605	96,0	867	3,9	31	0,1
Srez Štavica	12874	1566	12,2	11307	87,8	1	0,0	11993	93,2	878	6,8	3	0,0
OKRUG PLJEVLJA	26798	17306	64,6	9356	34,9	136	0,5	26723	99,7	16	0,1	59	0,2
Općina Pljevlja	6356	2287	36,0	3933	61,9	136	2,1	6281	98,8	16	0,3	59	0,9
Srez Boljanić	9376	5807	61,9	3569	38,1	-	0,0	9376	100	-	0,0	-	0,0
Srez Pljevlja	11066	9212	83,2	1854	16,8	-	0,0	11066	100	-	0,0	-	0,0
OKRUG BIJELO P.	26147	12022	46,0	14105	53,9	20	0,1	26136	100	8	0,0	3	0,0
Općina Bijelo Polje	3300	1048	31,8	2234	67,7	18	0,5	3294	99,8	4	0,1	2	0,1
Srez Bijelo Polje	12348	7534	61,0	4812	39,0	2	0,0	12344	100	4	0,0	-	0,0
Srez Lozna	10499	3440	32,8	7059	67,2	-	0,0	10498	100	-	0,0	1	0,0
OKRUG BERANE	23864	14970	62,7	8822	37,0	72	0,3	23561	98,7	275	1,2	28	0,1
Općina Berane	2762	1582	57,3	1112	40,3	68	2,5	2714	98,3	21	0,8	27	1,0
Srez Berane	7215	7209	99,9	6	0,1	-	0,0	7214	100	-	0,0	1	0,0
Srez Budimlje	6544	5768	88,1	776	11,9	-	0,0	6544	100	-	0,0	-	0,0
Srez Rožaj	7343	411	5,6	6928	94,3	4	0,1	7089	96,5	254	3,5	-	0,0
OKRUG ANDRIJEV.	24624	18154	73,7	6081	24,7	389	1,6	23865	96,9	746	3,0	13	0,1
Općina Andrijevica	492	455	92,5	24	4,9	13	2,6	488	99,2	2	0,4	2	0,4
Srez Andrijevica	5786	5758	99,5	28	0,5	-	0,0	5781	99,9	4	0,1	1	0,0
Srez Kralje	5986	5984	100	2	0,0	-	0,0	5984	100	-	0,0	2	0,0
Srez Mataševo	2068	2067	100	-	0,0	1	0,0	2066	99,9	-	0,0	2	0,1
Srez Plav – Gusinje	10292	3890	37,8	6027	58,6	375	3,6	9546	92,8	740	7,2	6	0,1
SRPSKI SANDŽAK	114687	53293	46,5	61080	53,3	314	0,3	111870	97,5	1944	1,7	873	0,8
CRNOGOR. SANDŽ.	101433	62452	61,6	38364	37,8	617	0,6	100285	98,9	1045	1,0	103	0,1
SANDŽAK	216120	115745	53,6	99444	46,0	931	0,4	212155	98,2	2989	1,4	976	0,5

Izvor: „Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.”, Sarajevo, 1932.

3.2. Popis iz 1971.

Kao što je istaknuto, do kraja 60-ih politički je napokon odlučeno da Bošnjaci predstavljaju posebnu naciju, kojoj je određen i naziv „Muslimani”. Jasno, taj je realitet uvažen i prilikom provođenja popisa iz 1971. u kojem su se Bošnjaci mogli izjasniti kao „Muslimani u smislu narodnosti”. Ista je mogućnost vrijedila i kod jugoslavenskih popisa provedenih 1981. i 1991.

Prilikom popisa iz 1971. praktički cjelina Bošnjaka iz Sandžaka, njih 170.113 izjasnila se Muslimanima. Tek se manji dio njih, prema „tradiciji” iskazanoj u prethodna dva popisa očitovao Turcima. Riječ je bila o svega 4.639 ljudi, najvećim dijelom nastanjenih u njegovom srpskom dijelu. Zajedno sa tada deklariranim Turcima, u Sandžaku je 1971. obitavalo 174.751 Bošnjaka i predstavljali su 42,2% od njegove populacije.

Tablica br. 2: Stanovništvo Sandžaka po popisu iz 1971.

	ukupno	M	%	S	%	CG	%	A	%	J	%	Ost	%
PRIBOJ	32548	9811	30,1	21306	65,5	705	2,2	57	0,2	345	1,1	324	1,0
N. VAROŠ	22740	1774	7,8	20662	90,9	86	0,4	8	0,0	113	0,5	97	0,4
PRLJEPOLJE	44022	16081	36,5	25264	57,4	1157	2,6	69	0,2	190	0,4	1261	2,9
SJENICA	36622	19538	53,4	13772	37,6	152	0,4	1107	3,0	172	0,5	1881	5,1
N. PAZAR	64326	37140	57,7	25076	39,0	359	0,6	307	0,5	183	0,3	1261	2,0
TUTIN	29444	24440	83,0	3635	12,3	57	0,2	244	0,8	153	0,5	915	3,1
PLJEVLJA	46843	8530	18,2	7922	16,9	29630	63,3	26	0,1	355	0,8	380	0,8
BIJELO POLJE	52598	18553	35,3	3493	6,6	29862	56,8	38	0,1	293	0,6	359	0,7
IVANGRAD	49351	12362	25,0	3920	7,9	31150	63,1	87	0,2	467	0,9	1365	2,8
ROŽAJE	16018	12483	77,9	189	1,2	2082	13,0	922	5,8	50	0,3	292	1,8
PLAV	19542	9401	48,1	584	3,0	5246	26,8	3736	19,1	43	0,2	532	2,7
SRPSKI SANDŽ.	229702	108784	47,4	109715	47,8	2516	1,1	1792	0,8	1156	0,5	5739	2,5
CRNOG. SANDŽ.	184352	61329	33,3	16108	8,7	97970	53,1	4809	2,6	1208	0,7	2928	1,6
SANDŽAK	414054	170113	41,1	125823	30,4	100486	24,3	6601	1,6	2364	0,6	8667	2,1

Izvor: „Popis stanovništva i stanova 1971”, Beograd, 1994.

4. BOŠNJAČKO ISELJAVANJE U TURSKU U KONTEKSTU POPISNIH POKAZATELJA

U pokušaju da odredimo broj iseljenih sandžačkih Bošnjaka u Turskoj, ovdje ćemo poći od toga da je 1921. u Sandžaku živjelo 96.277, a pedeset godina kasnije, u vremenu kad se okončavaju seobe u Tursku 174.751 Bošnjaka. Postavlja se pitanje koliko bi Bošnjaka živjelo u Sandžaku 1971. da nije bilo iseljavanja? Kako je riječ o vremenu tijekom kojeg se nisu odvijale seobe bosansko-hercegovačkih Bošnjaka u Tursku, u kojem još uvijek nisu otpočela njihova znatnija, modernizacijom uzrokovana iseljavanja iz BiH kao niti useljavanja Bošnjaka iz drugih sredina u tu republiku, ovdje ćemo se poslužiti uvidom u porast bosansko-hercegovačkih Bošnjaka u istom razdoblju. U BiH je 1921. obitavalo 587.316, a 1971. 1.482.430 Bošnjaka (Vidović, 1956., 34-35; Crkvenčić-Bojić, 1995., 9). Kroz pedeset godina broj im je porastao za 895.114 ili 152,4 %. Ukoliko pođemo od toga da je i broj sandžačkih Bošnjaka od 1921., kad ih je bilo 96.277, trebalo porasti sukladno rastu njihovih bosansko-hercegovačkih sunarodnjaka, tad ih je 1971. umjesto 174.751 u Sandžaku trebalo obitavati 243.003, tj. više za 68.252.

Uvjetno bi se moglo prihvatiti da je 1971. približno 68.252 Bošnjaka živjelo izvan Sandžaka. Dio u ostatku Srbije i Crne Gore, dio u BiH itd. No najvećim dijelom u Turskoj, s tim da je jedan manji broj sandžačkih iseljenika na svom putu prema toj zemlji trajno ostao u Makedoniji. S obzirom na to da nema podatka o tome koliko je sandžačkih Bošnjaka i njihovih potomaka obitavalo 1971. izvan Sandžaka ovdje ćemo, kako bi došli do barem okvirne brojke, poći od toga da je 1971. u Turskoj živjelo upravo 68.252 Bošnjaka iseljenih iz Sandžaka između 1921. i 1971., te potomaka tih iseljenika.

Koliko bi danas bilo tih iseljenika i njihovih potomaka da im je 1971. broj iznosio 68.252? Iako je između 1971. i 1991. bošnjačka zajednica u BiH zahvaćena demografskim procesima koji otežavaju uvid u njen stvarni rast (iseljavanja u druge jugoslavenske republike i na Zapad, useljavanje Bošnjaka iz drugih sredina, izjašnjavanje dijela njenih pripadnika kao „Jugoslavena” itd.), najmanje ćemo pogriješiti ukoliko i ovdje krenemo od uvida u njeno uvećanje u datom periodu. Broj Bošnjaka u BiH 1971. iznosio je 1.482.430, a 1991., odnosno dvadeset godina kasnije, 1.902.956. Porastao je za 420.526 ili 28,4%. Prema prikazanome rastu, da je 1971. u Turskoj živjelo 68.252 sandžačkih Bošnjaka i njihovih potomaka, 1991. bilo bi ih oko 87.636, tj. 19.384 više nego 1971.

Od 1991. pretpostavke o porastu bošnjačke zajednice u Turskoj više se ne mogu donositi na temelju uvida u demografske prilike u kojima su se našli Bošnjaci u BiH. Nakon rata 1992-95., stradanja, iseljavanja iz BiH, mijenjanja cjelokupnog društvenog ambijenta, njihov je broj do idućeg popisa, onog iz 2013. pao na 1.781.713 (1.769.592 Bošnjaka i 12.121 Muslimana) („Stanovništvo prema **etničkoj / nacionalnoj pripadnosti**”, 2016). Kako se u istom razdoblju stanovništvo Turske nastavilo uvećavati, izvjesno je da se uvećavao i broj (potomaka) sandžačkih Bošnjaka nastanjenih u toj zemlji između 1921. i 1971. Ukoliko prihvatimo da je od 1991. rastao za 1,25% godišnje, a za toliko se uvećavao broj Bošnjaka BiH u periodu između 1971. i 1991., tad bi ih 2019. bilo oko 124.143.

Do navedenog, približnog broja sandžačkih Bošnjaka u Turskoj došli smo na temelju uvida u demografski razvoj Bošnjaka u BiH. No, do približnog broja se može doći i posredstvom poredbi sa demografskim rastom stanovništva Turske. U relativnom smislu gledano, ono je, konkretno između 1971. i 1991. raslo u većoj mjeri od Bošnjaka BiH. Pored toga, kako je istaknuto, nastavilo se uvećavati i nakon 1991. Međutim, s obzirom na predmet našeg rada ovdje valja iznijeti određene napomene. U samoj Turskoj su postojale i postoje izrazite razlike u natalitetu stanovništva između različitih regija. On je najmanji, u najzapadnijim dijelovima Turske, te zaostaje za turskim prosjekom. Ne samo na razini tamošnjih gradova, već i ruralnih područja (Yüceşahin, Özgür, 2008., 137, 140-142; Timur, 1974., 28; Tezmen, 1974., 88). A upravo se u tim dijelovima Turske, znatnim dijelom u gradskim centrima, nastanjivala velika većina Bošnjaka kako iz BiH tako i iz Sandžaka (Bandžović, 1991., 122).

Sve u svemu, u Turskoj je 1971. živjelo 36,5 miliona (autorov proračun prema: „Turkey in statistics”, 2016.), a 2019. oko 82,9 miliona stanovnika („Population”, 2020.). Dakle, između 1971. i 2019. njena je populacija porasla za 46,4 miliona ili za 127,12%. Ukoliko prihvatimo da je 1971. u Turskoj živjelo 68.252 Bošnjaka, iseljenih sa Sandžaka između 1921. i 1971., te njihovih potomaka, te da je od te godine do 2019. njihov broj porastao za 127,12%, do danas bi se uvećao za 86.762, te bi iznosio 155.014.

Ukoliko pođemo od toga da je 1971. u Turskoj živio ukupni, za tu godinu utvrđeni „manjak” Bošnjaka sa Sandžaka od 68.252, danas bi ih u toj zemlji, ovisno o tome koja je razina rasta uzeta u obzir, približno bilo 124.143, odnosno 155.014. No, kako je napomenuto, nisu svi bošnjački iseljenici sa Sandžaka 1971. obitavali u Turskoj. Mi i nadalje ne znamo koliko ih je tada moglo biti u svim sredinama u

koje su iselili. Poznato je, međutim, da ih je dio ostao u Makedoniji na svom putu prema Turskoj. Zadnji popis proveden u toj zemlji, onaj iz 2002. utvrdio je da u njoj obitava 17.018 Bošnjaka i 2.553 osoba koje se i nadalje izjašnjavaju kao Muslimani, ukupno 19.571 („Statistical Yearbook”, 2010., 56). Do sada je taj broj prema demografskim projekcijama trebalo porasti. S obzirom na to da većina makedonskih Bošnjaka potječe iz Sandžaka, ono što je izvjesno jest da bi oba iznosa koja se odnose na sandžačke Bošnjake u Turskoj valjalo umanjiti za veći dio onih u Makedoniji (Ramčilović, Đurkowska, 2016., 75, 80–85). Ako prihvatimo da taj dio nikako ne može biti manji od 10.000, tad dolazimo do toga da prikazani iznosi već u kontekstu same Makedonije trebaju biti umanjeni za desetak tisuća. Dakle, ukoliko se govori o današnjem broju Bošnjaka koji su između 1921. i 1971. iselili iz Sandžaka u Tursku, odnosno o broju njihova potomstva, tad bi se po našem sudu trebalo govoriti o nekih 115.000 do 145.000 ljudi.

Iz razloga o kojima je bilo riječi ovdje i nadalje ostavljamo otvorenim pitanje bošnjačkih iseljenika između 1912. i 1921. Ipak, kako bi se stekla određena predodžba dati ćemo okvirne procjene o njihovom mogućem broju. Da ponovimo, po austro-ugarskim izvorima, do I. svj. rata je iz Crne Gore, odnosno iz krajeva koje je stekla 1912/3. iselilo oko 16.570 muslimana. No koliko je među tim iseljenicima bilo Bošnjaka? Po popisu iz 1921. unutar prostornosti koju je zauzimala Kraljevina Crna Gora obitavalo je 121.164 muslimana (okruzi: Andrijevića, Bar, Berane, Bijelo Polje, Cetinje, Kolašin, Metohija, Nikšić, Pljevlja, Podgorica) od čega oko 46.364 ili 38,3% Bošnjaka, 73.202 ili 60,4% Albanaca, te 1.598 ili 1,3% Turaka.⁸ Ukoliko bi po navedenim postocima podijelili i navedeni broj iseljenika, među njima je moglo biti nekih 6.346 Bošnjaka. No naglašavamo, pitanje je koliko je pouzdan broj od 16.570 iseljenika, te ukoliko jest, koliko je na temelju prikazane metode mjerodavno određivati broj Bošnjaka među njima.

S druge strane, tvrdnje o tadašnjih 40.000 iseljenih Bošnjaka iz srpskog dijela Sandžaka nedovoljno su uvjerljive. Naime, prilikom provođenja popisa iz 1921. u srpskom dijelu Sandžaka obitavalo je oko 60.000 Bošnjaka. Da je kojim slučajem do I. svj. rata iselilo četrdesetak tisuća ljudi, riječ bi bila o masovnom egzodusu,

8 Do broja Albanaca muslimana došli smo tako da smo od ukupnog broja Albanaca, odnosno govornika albanskog jezika (87.546) odbili okvirno utvrđeni broj Albanaca katolika (14.344) nastanjenih unutar srezova Bojana (330), Krajina (964), Ulcinj (1.290), Bioče (1.249), Tuzi (1.930), Plav - Gusinje (373), Đakovica (4.899), Istok (1.298), te unutar sreza (1.603) i općine (408) Peć.

kojim bi već do 1921. bošnjačka populacija srpskog dijela Sandžaka brojčano bila gotovo „prepolovljena”.

Sukladno izloženom, držimo da je najutemeljenije pretpostaviti da je 1921. na prostoru današnje Turske moglo živjeti oko 10.000 sandžačkih Bošnjaka iseljenih iza 1912. Sukladno metodi koju smo koristili pri izračunu broja Bošnjaka iseljenih između 1921. i 1971., te njihovog potomstva u današnjoj Turskoj, broj od 10.000 Bošnjaka iz 1921. porastao bi do kraja 2019. na nekih 45.000 [ukoliko pođemo od (nekadašnjeg) rasta bošnjačke zajednice u BiH], odnosno na približno 65.000 (ukoliko pođemo od rasta turskog stanovništva).

ZAKLJUČAK

Nakon inkorporacije Sandžaka u srpski i crnogorski državni okvir 1912/13. otpočinju masovne migracije njegovog bošnjačkog življa u pravcu Turske (Osman-skog Carstva do 1923.), te traju sve do kraja 60-ih. Tim je migracijama stvorena brojna sandžačka dijaspora u Turskoj. Međutim, u osnovi se ne zna koliko iseljenih Bošnjaka iz Sandžaka, te njihovih potomaka danas živi u toj zemlji. Stoga se nerijetko može naići sa nerealne, čak i višemilionske pretpostavke o njenom broju. U priloženom radu pokušali smo doći do približnog iznosa, onog, većeg dijela sandžačke dijaspore koja potječe od iseljenika iz razdoblja između 1921. i 1971. Pri tome smo se koristili podacima koje o stanovništvu Sandžaka pružaju jugoslavenski popisi iz 1921. i 1971., te uvidom u demografski razvoj bosansko-hercegovačkih Bošnjaka, te stanovništva same Turske.

Na temelju prezentiranih podataka, te provedenih analiza držimo da bi približan iznos od kojeg bi danas trebalo poći kod utvrđivanja brojnosti sandžačkih Bošnjaka iseljenih u Tursku između 1921. i 1971., te njihovih potomaka, bio nekih 115.000 do 145.000. Riječ je o iznosima koji su podložni daljnjim korekcijama, no sumnjamo da bi one mogle dovesti do izrazitijih odstupanja. Ukoliko im se pridoda pretpostavljeni broj potomaka Bošnjaka iseljenih između 1912. i 1921., od nekih 45.000 ili 65.000, možda se neće znatnije pogriješiti ukoliko se ustvrdi da u današnjoj Turskoj obitava nekih 160.000 do 210.000 sandžačkih Bošnjaka iseljenih

između 1912. i 1971., odnosno njihovih potomaka. Pri tome bi kao vjerodostojniji trebalo uzeti viši broj s obzirom na to da rast sandžačke zajednice u Turskoj, doseljene do II. svj. rata, nije bio determiniran ratnim gubicima koja je taj rat uzrokovao (v. Žerjavić, 1992., 133, 157).

Sveukupno, broj sandžačkih Bošnjaka u Turskoj, doseljenih do 1971., odnosno njihovih potomaka, mogao bi iznositi oko 200.000. S tim da bi ih bilo znatno više kad bi im se u etnički heterogenom društvu, kakvo je tursko, pribrojili i svi oni koji imaju sandžačko porijeklo, ali ne po onoj temeljnoj, očevoj liniji. Dakle, liniji preko koje se tradicionalno „nasljeđuje” prezime, etnicitet, vjera, pripadnost određenom kraju ili zavičaju.

Mada su iznosi do kojih smo došli u snažnoj opoziciji prema tvrdnjama po kojima u Turskoj obitava milion ili čak više miliona sandžačkih Bošnjaka, smatramo da oni i nadalje potvrđuju činjenicu o brojnosti sandžačke dijaspore u Turskoj. Pri tome valja uzeti u obzir da je po zadnjem popisu, onom iz 2011. u Sandžaku obitalo 189.186 Bošnjaka i 23.900 Muslimana, tj. 213.086 osoba bošnjačko-muslimanskog porijekla („Stanovništvo”, 2013; „Stanovništvo Crne Gore”, 2011.). Kad se u suodnos prema tom broju dovede iznos od približno 200.000 sandžačkih Bošnjaka u Turskoj (doseljenih do 1971. te njihovih potomaka), tad postaje jasnijim o kakvim je razmjerima iseljavanja bila riječ. Napokon, Bošnjaci Sandžaka su selili u Tursku i nakon 1971., zatim u druge dijelove Srbije i Crne Gore, prema BiH i zapadnim državama. Kad se i ti iseljenici uzmu u obzir, tad se može zaključiti da sandžački Bošnjaci predstavljaju jednu od najraseljenih bošnjačkih, pa i južnoslavenskih grupacija.

LITERATURA:

- Bandžović, S. (1991). *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*. Biblioteka Ključanin.
- Bertić I. (ur.) (1987). *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. Sveučilišna naklada Liber
- Božović, M. (2001). Glas jat (Ђ) u govorima srednjeg Ibra, *Baština*, 11 (12), 101-126.
- Čorović, V. (1995). *Istorija Srba*. Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Elfić, E., Skenderović, I. & Kalač, B. (2013). Prirodno-geografski aspekti ekonomskog razvoja Sandžaka. *Univerzitetska misao*, 12 (1), 30-41.
- Fehratović, J. (2016). „Bosanski jezik u Sandžaku”, u: *Drugi simpozij o bosanskom jeziku: istraživanje, normiranje i učenje bosanskog jezika – dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive* (zbornik radova), ur. A. Kalajdžija, Institut za jezik – Sarajevo, 521-545.
- Fijuljanin, M. (2010). *Sandžački Bošnjaci*. Centar za bošnjačke studije.
- Halilović, R. (2017). Sandžak, od okupirane teritorije, do prekogranične euroregije, Međunarodni naučni skup *Društveno-politički, pravni, historijski značaj Sjeničke konferencije*, Sjenica, 20-22. 10. 2017; posredstvom: <http://instituteforgenocide.org/> (03. 01. 2020.)
- Horvat, B. (1988). *Kosovsko pitanje*. Globus.
- Imamović, M. (1998). *Historija Bošnjaka*. Bošnjačka zajednica kulture Preporod.
- Kolev V. & Koulour, C. (ur.) (2012). *Balkanski ratovi*. Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi : CPU Printing company d.o.o.
- Kosančić, I. (1912). *Novopazarski sandžak i njegov etnički problem*. Knjižara Gece Kona.
- Kosorić, V. (1966). Naselja i porijeklo stanovništva, u: *Rogatica*, ur. K. Petrović. Svjetlost.
- Lutovac, M. V. (1978). Etničke promene u oblasti stare Raške. *Glas CCCVII Srpske akademije nauka i umetnosti*, Odeljenje društvenih nauka, knj. 20, 205-230.
- Malcolm, N. (1995). *Povijest Bosne*. Erasmus Gilda: Novi Liber: Dani.
- Matuz, J. (1992). *Osmansko Carstvo*. Školska knjiga.
- Medojević, J. (2003). *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*. Almanah.
- Memić, M. (2003). *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*. Almanah: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Mrduljaš, S. (2018). Izjašnjavanje sandžačkih Bošnjaka o nacionalnoj pripadnosti u popisima stanovništva (1948.–2011). *Migracijske i etničke teme*, 34 (1), 7–43.
- Mušović, E. (1979). *Etnička struktura i etnički procesi stanovništva Novog Pazara*. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Mušović, E. (1980). Pešter i njegovo stanovništvo u prošlosti. *Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti*, knj. XXIX., 63-85.
- „Novopazarski sandžak”, <https://bs.wikipedia.org/> (03. 01. 2020.)
- Ramčilović, Z. & Đurkovska, L. (2016). Migracije Bošnjaka iz Sandžaka tokom druge polovine XX vijeka. *Sandžački zbornik*, 1 (1), 61-92.

Rastoder, Š. (2008). Nekoliko dokumenata iz bečkih arhiva o pokrštaivanjima i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz oblasti koje je Crna Gora oslobodila u balkanskim ratovima 1912/1914. *Almanah*, Br. 41-42., 277-306.

Selimović, S. (2015). Neke karakteristike migracionih i demografskih kretanja na sjeničko-peštarskoj visoravni u toku XIX, XX i do početka XXI veka. *Glasnik zavičajnog muzeja*, Br. 10-11, 151-169.

Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1833-1953, (1953). Zavod za statistiku i evidenciju N. R. Srbije.

Šarinković, H. (2013). Organizacija i funkcionisanje vlasti u Crnoj Gori 1912-1914. *Matica crnogorska*, 14 (54), 433-470.

Tezmen, H. „Internal Migration and Population Redistribution in Turkey”, u: F. Karadayi i dr. (ur.), *The population of Turkey*. The Institute of Population Studies Hacettepe University, 87-107.

Timur, S. (1974). „Components of Growth: Section A – Fertility”, u: F. Karadayi i dr. (ur.), *The population of Turkey*. The Institute of Population Studies Hacettepe University. 27-38.

Tomasevich, J. (1979). *Četnici u Drugom svjetskom ratu*. Sveučilišna naklada Liber.

Vidović, U. (1956). Stanovništvo Bosne i Hercegovine, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2., Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 33-37.

Yüceşahin, M.M. & Özgür, M.E. (2008). Regional Fertility Differences in Turkey: Persistent High Fertility in the Southeast, *Population, Space and Place*, 14 (2), 135–158.

Žerjavić, V. (1992). *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Globus.

IZVORI:

Crkvenčić-Bojić, Jasna (ur.) (1995). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*. Republika Hrvatska: Državni zavod za statistiku.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god., (1932).

Kraljevina Jugoslavija: Opšta državna statistika.

Grabeljšek, D. et al. (priredili) (1994). *Popis stanovništva i stanova 1971: Stanovništvo – etnička, prosvetna i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstava prema broju članova (rezultati po opštinama)*. Knjiga VI., SFRJ: Savezni zavod za statistiku, posredstvom: <http://publikacije.stat.gov.rs/> (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) (03. 01. 2020.)

Stanovništvo: veroispovest, materinji jezik i nacionalna pripadnost – Podaci po opštinama i gradovima (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji), (2013). Republika Srbija: Republički zavod za statistiku.

Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine), Crna Gora: Zavod za statistiku (Saopštenje br. 83), 12. 07. 2011.

Stanovništvo prema etničkoj / nacionalnoj pripadnosti – detaljna klasifikacija (Popis stanovništva, domaćinstava, kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013.), (2016). Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, posredstvom: www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/HRV/K2_T1_H.xlsx (03. 01. 2020.)

Statistical Yearbook of Republic Macedonia, (2010). The State Statistical Office of the Republic of Macedonia.

Turkey in statistics 2015., (2016). Turkish Statistical Institute.

„Population by Years 2018-2080.” // „Population by scenarios, 2018-2080”, Turkish Statistical Institute (Main Statistics, Population and Demography), posredstvom: <http://www.turkstat.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (03. 01. 2020.)